

Tatiana Kwiatkowska
Uniwersytet Śląski

Gramatyczna kategoria rodzaju dla zapożyczeń w języku polskim i rosyjskim: paralele i różnice

Kategoria rodzaju jest zagadnieniem językoznawczym ciekawym i szeroko dyskutowanym. Wśród językoznawców można wyodrębnić kilka charakterystycznych stanowisk i sposobów interpretowania kategorii rodzaju. Rodzaj jest kategorią semantyczną. Za Aliną Kępińską przyjmujemy, iż kategoria ta obejmuje wszystkie nazwy, a więc takie, które odnoszą się do desygnatów zróżnicowanych płciowo (rodzaj *naturalny*), jak też do wszystkich pozostałych. Wtórnie rodzaj przysługuje nazwom jako jednostkom leksykalnym i je klasyfikuje. Poza tym w językach fleksyjnych, a takimi są język polski i rosyjski, rodzaj jest kategorią morfologiczną i składniową¹, co wiąże się z jego zdolnością bycia określanym przez odpowiednie formy innych części mowy oraz wstępowania w relacje z częściami zdania. Kryteria morfologiczne, semantyczne oraz składniowe mają swoje uzasadnienie i są podnoszone jako podstawowe przez różnych badaczy. Pytanie o to, czy kategorię rodzaju należy wiązać z wykładnikami formalnymi części mowy, czy z rzeczywistością pozajęzykową (np. płcią), znajdują swoje miejsce i próby odpowiedzi w dyskusjach i teoriach². Dla potrzeb naszego opracowania przyjmujemy za Ałłą Krawczuk, że dla rzeczownika rodzaj jest kategorią klasyfikującą z punktu widzenia morfologii oraz syntaktycznie niezależną i determinującą z punktu widzenia składni³, stąd też przyjmujemy klasyfikacje morfologiczne, które odwołują się do mianownika liczby pojedynczej rzeczownika, gdyż porównywanie kategorii rodzaju w naszej pracy dotyczy słownikowych form rzeczownika. A. Krawczuk nazywa je klasyfikacjami morfologiczno-fonologicznymi⁴.

¹ A. Kępińska, *Wyrównania międzydeklinacyjne oraz negacja a problem genezy rodzaju męsko- i niemeńskoosobowego*, „Prace Filologiczne” 1997, nr XLII, s. 91.

² Por. prace np. Wiesława Stefańczyka, Zygmunta Saloniego, Zofii Zaron.

³ A. Krawczuk, *Gramatyczna kategoria rodzaju w języku polskim i ukraińskim: paralele i kontrasty a glottodydaktyka*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 2012, t. LVIII, s. 156.

⁴ Ibidem, s. 158.

W języku polskim i rosyjskim tradycyjnie uważa się, że w liczbie pojedynczej występują trzy rodzaje: męski, żeński i nijaki. W języku polskim dodatkowo występuje dla rodzaju męskiego opozycja – męskożywotny i męskonieżywotny, a w liczbie mnogiej – męskoosobowy i niemęskoosobowy⁵. W języku rosyjskim dla liczby mnogiej formy rodzajowe się neutralizują, istnieje podział na rzeczowniki żywotne i nieżywotne, który znajduje swe odbicie we fleksji rzeczowników. Oprócz tego w języku rosyjskim występuje bardzo liczna grupa rzeczowników tzw. rodzaju wspólnego (*общий род*).

Porównywanie kategorii rodzaju dla języków tak pokrewnych i podobnych, jak język polski i rosyjski, minimalizuje rozbieżności w samym znaczeniu kategorii rodzaju, nie mówiąc o różnicach słowotwórczych, fleksyjnych czy syntaktycznych⁶, które występują w przypadku porównywania ich w językach niespokrewnionych.

Adaptacja zapożyczenia związana z określeniem dla niego kategorii rodzaju w języku zapożyczającym jest zjawiskiem regularnym zarówno dla języka polskiego, jak i rosyjskiego. Wyraz zapożyczany nie może istnieć w systemie poza kategorią rodzaju. Może nie posiadać sygnałów i wyznaczników tej kategorii (końcówek przypadku, fleksji, sufiksów), opozycji liczby pojedynczej i mnogiej, ale nie może być używany w języku, w mowie bez wskazania na rodzaj.

W toku prowadzonych badań zaobserwowano powtarzające się modele określania czy też „nadawania” kategorii rodzaju dla zapożyczeń z języków europejskich. Większość z nich jest regularna i przede wszystkim dotyczy kryterium semantycznego (rodzaj zgodny z płcią nazywanego obiektu) oraz kryterium formalnego, czyli końcówki słowa. Na jego podstawie w obu językach nowe słowa włączane są do systemów. Prócz tego adaptacja słów zapożyczonych odbywa się według przyjętych w danym języków mechanizmów. Według Swietłany Worobjowej są to: odwołanie do istniejących w danym języku-biorcy typów odmiany, leksykalizacja oraz dodanie elementów słowotwórczych charakterystycznych dla danego rodzaju⁷. Jeśli w danym słowie zapożyczonym obecne są elementy słowotwórcze, rozpowszechnione już wraz z wcześniejszymi zapożyczeniami, to sprzyjają one nadaniu tego samego rodzaju nowemu zapożyczeniu.

⁵ Zob. [online] <www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=357&Itemid=73>.

⁶ O tych rozbieżnościach pisze np. W. Mańczak, *Ile rodzajów jest w polskim?*, „Język Polski” 1956, nr 2, s. 117.

⁷ С.В. Воробьева, *Грамматическая ассимиляция новейших англицизмов в русском языке*, „Вестник Минского государственного лингвистического университета. Сер. 1: Филология” 2009, № 5 (42), s. 179.

Ekwiwalencja rodzajowa – modele

Rodzaj żeński (j. ros.) – rodzaj żeński (j. pol.)

Zapożyczenia, którym nadawany jest w języku polskim i rosyjskim rodzaj żeński, to słowa związane z płcią (rodzajem naturalnym) oraz zakończone na *-a* i *-e*. Tak jest z rzeczownikami zapożyczonymi z języka angielskiego (zakończone na *-a* lub *-e*) czy włoskiego (zakończone na *-a* – większą ekwiwalencję dla języka włoskiego w tej grupie obserwujemy w języku polskim), por.: *галерея*⁸ [ит. galleria] – *galeria* [wł. galleria], *эстафета* [фр. estatette < ит. staffetta] – *sztafeta* [wł. staffetta], *пицца* [ит. pizza] – *pizza* [wł. pizza], *гондола* [ит. gondolle] – *gondola* [wł. gondolle], *кантата* [ит. cantata] – *kantata* [wł. cantata], *гвардия* [ит. guardia] – *gwardia* [wł. guardia], *кока-кола* [англ. coca-cola] – *coca-cola* [ang. coca-cola], *пианола* [англ. pianola] – *pianola* [ang. pianola], *стюардесса* [англ. stewardess] – *stewardessa* [ang. stewardess]. Rodzaju żeńskiego są również terminy zapożyczone z języka greckiego, ekwiwalentne dla obu badanych języków, typu: *математика* – *matematyka*, *музыка* – *muzyka*, *физика* – *fizyka*, *история* – *historia*, *геометрия* – *geometria* itp., odmieniające się regularnie według odmiany żeńskiej na *-a*.

Tożsama jest dla obu języków grupa rodzaju żeńskiego z końcówką *-a* i sufiksem *-cj-/muj-*, *-циj-*, *-i-/uj-*. Wzorce te upowszechniły się także dla zapożyczeń z innych języków (np. fr. armia), np.: *демократия* [гр. demos + kratos] – *demokracja* [gr. demokratia], *декларация* [лат. declaratio] – *deklaracja* [łac. declaratio], *эволюция* [лат. evolutio] – *ewolucja* [łac. evolutio], *экономика* [гр. oikonomia] – *ekonomia* [śrdw.łac. oeconomia], *функция* [лат. functio] – *funkcja* [łac. functio], *администрация* [лат. administratio] – *administracja* [łac. administratio], *религия* [лат. religio] – *religia* [łac. religio]. Jak pisze Moszyńska, formacje na *-ia* zapożyczone z języka łacińskiego (wśród nich kontynuujące łacińskie formacje na *-tia*, *-sia*, *-antia*, *-entia*) są wśród rzeczowników rodzaju żeńskiego najliczniejsze, tworzą podobnie jak w języku łacińskim abstrakta i często występują jako leksyka terminologiczna⁹. Potwierdzają to również przytoczo-

⁸ Materiał został wyodrębniony w oparciu o następujące źródła: *Новейший словарь иностранных слов и выражений*, Минск 2005; *Большой словарь иностранных слов в русском языке*, Москва 1998; *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1994; *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, pod red. M. Bańki, Warszawa 2003; F. Apanowicz, B. Nesterowicz, *Polsko-rosyjski słownik wyrazów obcych*, Gdańsk 2005; B. Nesterowicz, E. Skupińska-Dybek, *Rosyjsko-polski słownik wyrazów obcych*, Gdańsk 2002; *Большой словарь иностранных слов в русском языке*, Москва 1998; *Новейший словарь иностранных слов и выражений*, Минск 2005; A. Минович, И. Дулевич, И. Грек-Пабис, И. Марыняк, *Большой русско-польский и польско-русский словарь*, Москва – Варшава 1993.

⁹ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, „Prace Językoznawcze” 1975, nr 75, s. 31.

ne przykłady. Inaczej, ale w obu językach paralelnie, odbywa się zapożyczanie z francuskiego oraz niemieckiego. W języku francuskim wykładnikiem kategorii rodzaju są rodzajniki, rzeczowniki nie mają końcówki fleksyjnej *-a*, dlatego rzeczowniki rodzaju żeńskiego zapożyczane z tego języka tracą wygłosowe *e* (które nie jest czytane), a otrzymują w obu językach końcówkę żeńską *-a* i odmieniają się regularnie jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego zakończone na *-a*, np.: *премьер-а* [фр. *premiere*] – *premier-а* [fr. *première*], *гравюр-а* [фр. *gravure*] – *grawjur-а* [fr. *graveur* i *gravure*], *карьер-а* [фр. *carriere*] – *karier-а* [fr. *carrière*], *гильотин-а* [фр. *guillotine*] – *gilotyn-а* [fr. *guillotine*]. Część tych różnic wynika ze sposobu zapożyczenia (ustne lub graficzne), na co wskazują również kolejne przykłady: *эмаль* [фр. *email*] – *emalia* [niem. *emaille*, z fr. *email*], *ваниль* [фр. *vanille*] – *wanilia* [fr. *vanille*], *мигрень* [фр. *migraine*] – *migrena* [fr. *migraine*]. Ekwiwalencja ta nie jest ekwiwalencją formalną (w języku rosyjskim końcówka na spółgłoskę miękką, a w języku polskim – regularna końcówka rodzaju żeńskiego *-a*).

Rodzaj męski (j. ros.) – rodzaj męski (j. pol.)

Kategoria rodzaju męskiego jest najbardziej produktywna dla zapożyczeń w języku polskim i rosyjskim. Jest to związane ze znaczeniem oraz strukturą zapożyczanych słów, z których olbrzymia większość zakończona jest na spółgłoskę twardą (w zapożyczeniach graficznych lub fonetycznych). W przypadku języków, które nie mają kategorii rodzaju wyrażonej w formantach fleksyjnych (np. francuski i angielski, gdzie wykładnikiem kategorii rodzaju jest rodzajnik, który nie przechodzi wraz z rzeczownikiem zapożyczanym), mechanizm zapożyczenia jest dwojaki. Rzeczowniki żywotne przechodzą do danego rodzaju w zależności od rodzaju naturalnego, bez względu na wykładniki formalne, np.: *акванавт* [лат. *aqua* + гр. *nauta*] – *akwanauta* [łac. *aqua* + *nauta*], *акробат* [гр. *akrobates*] – *akrobata* [gr. *akrobátēs*], *интеллектуал* [лат. *intellectualis*] – *intelektualista* [łac. *intellectualis*], *продюсер/продуцент* [лат. *producens* (*producentis*)] – *producent* [łac. *producens*], *дирижёр* [фр. *diriger*] – *dyrygent* [łac. *dirigens* dpn. *dirigentis*], *нотариус* [лат. *notarius*] – *notariusz* [łac. *notarius*], *демократ* [фр. *democrate*] – *demokrata* [gr. *dēmokratía*], *деспот* [гр. *despotes*] – *despota* [gr. *despótēs*], *дезертир* [фр. *deserteur*] – *dezertier* [fr. *déserteur*], natomiast rzeczowniki nieżywotne stają się najczęściej rzeczownikami rodzaju męskiego dzięki takim formalnym cechom, jak formant zerowy (również nieme samogłoski w wygłosie, np. angielskie *e*) i podstawa słowotwórcza zakończona na spółgłoskę. Wśród rzeczowników rodzaju męskiego dużą grupę stanowią rzeczowniki

abstrakcyjne z formantem *-izm*, zapożyczone najczęściej z języka francuskiego bez niemego *e* w wygłosie, np.: εγουизм [фр. egoisme] – *egoizm* [фр. egoisme], импрессионизм [фр. impressionnisme] – *impresjonizm* [fr. impressionisme], фанатизм [фр. fanatisme] – *fanatyzm* [фр. fanatisme].

Nie jest to jedyna grupa rzeczowników rodzaju męskiego. Mechanizmy zapożyczania możemy ująć w następujące grupy:

1. Utrata wygłosowego niemego *e* (język angielski i francuski) lub końcówki *-o*, *-e* (język włoski), np.: ang. *folklore*, ang. *cottage*, fr. *remonte*, fr. *creme*, wł. *tenore*, wł. *fresco*.

2. Zapożyczenie bez zmiany formalnej i rodzajowej (język angielski i niemiecki), np.: niem. *Wechsel*, ang. *sejf*, ang. *motel*.

3. Zapożyczenie ze zmianą formalną, utratą charakterystycznych sufiksów typu: *-us*, *-er*, *-os* (język łaciński i grecki), np.: *pedagog* [gr. paidagōgós], łac. *numer* [łac. numerus].

Rodzaj nijaki (j. ros.) – rodzaj nijaki (j. pol.)

Cechą charakterystyczną rzeczowników, które przeszły po zapożyczeniu do rodzaju nijakiego, jest ich niewielki (najmniejszy spośród wszystkich trzech rodzajów) stopień asymilacji. Zapożyczenia rodzaju nijakiego w języku rosyjskim są nieodmienne, w języku polskim występuje tendencja do odmiany według wzorców deklinacyjnych dla rodzaju nijakiego. Do rodzaju nijakiego trafiają wszystkie te rzeczowniki, które nie mieszczą się w omawianych wcześniej grupach, nie posiadają wykładników formalnych pozwalających na to oraz należą do rzeczowników nieżywotnych.

Badania kategorii rodzaju przeprowadzone przez Wiesława Stefańczyka potwierdzają dla języka polskiego tendencję przynależności wyrazów nieodmiennych do rodzaju nijakiego. Podaje on, że na 480 zbadanych przez niego leksemów nieodmiennych 400 należy do rodzaju nijakiego¹⁰. Podstawową przeszkodą w asymilacji nierodzimych słów jest ich budowa – podstawa słowotwórcza zakończona na samogłoskę (w przypadku rodzimych słów rodzaju nijakiego podstawa słowotwórcza zakończona jest na twardą lub miękką spółgłoskę z fleksją *-o*, *-e* lub *-a*). W związku z tym wydają się one najbardziej obce systemom gramatycznym języka polskiego i rosyjskiego. Niezależnie jednak od tego, zostały one do tych systemów włączone, posiadają kategorię rodzaju, a w języku polskim większa część z nich również się odmienia, w związku z tym możemy

¹⁰ W. Stefańczyk, *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika*, Kraków 2007, s. 44–45.

w zebranych materiale wyróżnić dwa modele: *rodzaj nijaki* (j. ros. ndm) – *rodzaj nijaki* (j. pol. odm) oraz *rodzaj nijaki* (j. ros. ndm) – *rodzaj nijaki* (j. pol. ndm).

Rodzaj nijaki (j. ros. ndm) – rodzaj nijaki (j. pol. odm)

Do tej grupy należą przede wszystkim rzeczowniki o podstawie zakończonej na *-o*, w języku polskim większość z nich jest odmieniana, w związku z czym *-o* staje się końcówką fleksyjną charakterystyczną dla rodzaju nijakiego: *пианино* [ит. pianino] – *pianino* [wł. pianino], *ландо* [соб. (фр.) landeau] – *lando* [fr. landau], *болеро* [исп. bolero] – *bolero* [hiszp. bolero], *бюро* [фр. bureau] – *biuro* [fr. bureau], *казино* [фр. < ит. casino] – *kasyno* [wł. casino], *мотто* [ит. motto] – *motto* [wł. motto], *гетто* [ит. ghetto] – *getto* [wł. ghetto], *ризотто* [ит. risotto] – *risotto* [wł. risotto] i inne.

Rodzaj nijaki (j. ros. ndm) – rodzaj nijaki (j. pol. ndm)

Nieodmiennymi zapożyczonymi są w języku polskim rzeczowniki zakończone na samogłoski *-i*, *-oa*, *-u*, *-ao* oraz sylabę akcentowaną. Dla tego modelu można przytoczyć następujące przykłady np.: *салами* [ит. salame] – *salami* [wł. l. mn. od salame], *алиби* [лат. alibi] – *alibi* [łac. alibi], *меню* [фр. menu] – *menu* [fr. menu], *табу* [полинез. tabu] – *tabu* [polinez. tabu], *боа* [лат. boa] – *boa* [łac. boa], *какао* [мекс. cacao] – *kaкао* [hiszp. cacao], *ателье* [фр. atelier] – *atelier* [fr. atelier], *жюри* [фр. < англ. jury] – *jury* [fr. jury], *аташе* [фр. attaché] – *attache* [fr. attaché]. Podobnie również: *граффити* – *граффитуми*, *бикини* – *бикаду*, *какаду* – *какаду* i inne.

Brak ekwiwalencji rodzajowej – modele

Rodzaj żeński (j. ros.) – rodzaj męski (j. pol.)

Pierwszą grupą kontrastywną jest model, w którym rzeczowniki zapożyczone w języku rosyjskiego nabywają rodzaj żeński, natomiast w polskim rodzaj męski¹¹. Różnice w kategorii rodzaju możemy uporządkować według dwóch kryteriów: pierwsze to różnica formalna wynikająca ze sposobu zapożyczenia lub też przypadku, w jakim dany rzeczownik został zapożyczony z języka-biorcy, drugie kryterium wynika z drogi zapożyczenia za pośrednictwem innych języków.

¹¹ Pisze o tym również Marian Jurkowski w opracowaniu dotyczącym kategorii rodzaju dla rzeczowników obcego pochodzenia w języku polskim i rosyjskim: M. Jurkowski, *Rodzaj gramatyczny rzeczowników obcego pochodzenia w języku polskim i ukraińskim*, „Prace Filologiczne” 1997, t. XLII, s. 84.

Pierwszy typ posiada cechę formalną, jaką jest wygłosowe *-t* w języku polskim (charakterystyczne dla rodzaju męskiego) oraz jego brak i końcówka żeńska *-a* w języku rosyjskim typu: *эмблема* [лат. *emblemata* < гр.] – *emblemat* [gr. *émblēma*], *дилемма* [гр. *di+lemma*] – *dylemat* [gr. *dilēm̄ma*], *аксиома* [гр. *aksiōma*] – *aksjomat* [gr. *aksiōma*], *амальгама* [ар. < гр. *malagma*] – *amalgamat* [śrdw.łac. *amalgama*], *схема* [гр. *schema*] – *schemat* [gr. *schēma*], *парадигма* [гр. *paradeigma*] – *paradygmat* [późn. łac. *paradigma*], *поэма* [гр. *poiema*] – *poemat* [poięma], *призма* [гр. *prisma*] – *pryzmat* [gr. *prisma*], *тема* [гр. *thema*] – *temat* [gr. *thēma*], *драмма* [гр. *dráma*] – *dramat* [gr. *dráma*]. Może to być również zapożyczenie z języka francuskiego z niemym *-e* (jako podtyp): *лексема* [гр. *lexis*] – *leksem* [ang. *lexeme*, fr. *lexeme*], *система* [гр. *systema*] – *system* [fr. *systeme*], *морфема* [гр. *morphema*] – *morfem* [fr. *morpheme*], *фонема* [гр. *phonema*] – *fonem* [fr. *phoneme*], *проблема* [гр. *problema*] – *problemat* [fr. *probleme*], *диадема* [гр. *diadema*] – *diadem* [fr. *diademe*].

Ten sam model reprezentuje również kolejna charakterystyczna i regularnie występująca dla obu języków zapożyczających grupa z elementem greckim *-gramma*, w której różnica rodzajowa wynika ze źródła zapożyczenia. W języku polskim językiem-pośrednikiem jest język francuski, dlatego element grecki *-gramma* zapożyczony jest jako zmodyfikowany językiem pośredniczącym, w związku z czym następuje zmiana rodzaju na męski: *диаграмма* [гр. *diagramma*] – *diagram* [fr. *diagramme*], *программа* [гр. *prógramma*] – *program* [fr. *programme*], *телеграмма* [гр. *tele+gramma*] – *telegram* [fr. *telegramme*], *кардиограмма* [гр. < *kardia+gramma*] – *kardiogram* [fr. *cardiogramme*], *анаграмма* [гр. *ana+gramma*] – *anagram* [fr. *anagramme*].

Inny model reprezentują słowa zapożyczone z tego samego języka, ale w różny sposób: dla języka rosyjskiego rodzaj pozostaje ten sam co w źródle, dla języka polskiego ze względu na formę i specyfikę systemu zapożyczenia zmieniają rodzaj na męski (specyfika słowotwórczo-fleksyjna), np.: *деталь* [фр. *detail*] – *detal* [fr. *detail*], *медаль* [фр. *medaille*] – *medal* [fr. *medaille*], *ретушь* [фр. *retouche*] – *retusz* [fr. *retouche*], *модель* [фр. *modele*] – *model* [fr. *modele*], *фальшь* [нем. *falsch*] – *falsz* [niem. *falsch*]. Najwięcej zapożyczeń w tej grupie stanowią zapożyczenia z języka francuskiego.

Rodzaj męski (j. ros.) – rodzaj żeński (j. pol.)

Jest to najliczniejsza podgrupa wśród grup nieekwiwalentnych. Odnajdujemy tu różnice związane ze sposobem zapożyczania (graficzne lub fonetyczne, zapożyczenie formy lub rodzaju), języka będącego źródłem oraz języków-pośredników. Wykładnikiem formalnym, jedynym dla języka polskiego, we

wszystkich przykładach jest fleksja żeńska *-a*. Dla języka rosyjskiego są to zakończenia na spółgłoskę miękką lub twardą, co jest równoznaczne z klasyfikacją do rodzaju męskiego.

Grupy przez nas wyodrębnione wskazują na charakterystyczne tendencje. Pierwszą z nich jest zapożyczenie drogą ustną dla języka rosyjskiego, co związane jest z utratą niemego *-e* w przypadku języka francuskiego (najliczniej reprezentowane zapożyczenia) oraz zapożyczenie związane z rodzajem w języku polskim, np. *деви́з* [фр. devise] – *dewiza* [fr. devise], *вокали́з* [фр. vocalise] – *wokaliza* [fr. vocalise], *склероз* [фр. sclerose] – *skleroza* [fr. sclerose], *гипно́з* [фр. hypnose] – *hipnoza* [fr. hypnose], *гипоста́з* [фр. hypostase] – *hipostaza* [fr. hypostase], *протез* [фр. prothese] – *proteza* [fr. prothese] i inne.

Jak udowadnia Marian Jurkowski, język polski przejął te wyrazy z języka francuskiego drogą semantyczną, zachowując wpływ łacińskich form rodzaju żeńskiego¹². W języku francuskim oraz niemieckim nazwy te, oznaczające terminy z dziedziny medycyny, farmacji lub innych nauk, są rodzaju żeńskiego i taki rodzaj pozostaje w języku polskim¹³.

Ten sam sposób zapożyczenia, a więc ten sam model prezentuje szereg innych zapożyczeń. Grupujemy je oddzielnie ze względu na brak najliczniejszych charakterystycznych sufiksów, które wystąpiły we wcześniej omówionych grupach. Są to zapożyczenia z różnych języków zachodnioeuropejskich: *аккредитив* [нем. akkreditiv] – *akredytywa* [fr. accréditif], *анклав* [фр. enclave] – *enklawa* [fr. enclave], *визит* [фр. visite] – *wizyta* [fr. visite], *мармелад* [фр. marmelade] – *marmolada* [fr. marmalade], *маскарад* [фр. mascarade] – *maskarada* [fr. mascarade], *фаса́д* [фр. facade] – *fasada* [fr. façade], *палисад* [фр. palissade] – *palisada* [fr. palissade], *люнет* [фр. lunette] – *luneta* [fr. lunette], *локомотив* [фр. locomotive] – *lokomotywa* [fr. locomotive], *авангард* [фр. avant-garde] – *awangarda* [fr. avant-garde], *каскад* [фр. cascade] – *kaskada* [fr. cascade].

Rodzaj żeński (j. ros.) – rodzaj nijaki (j. pol.)

Dwa kolejne modele posiadają tę samą cechę wspólną – to rzeczowniki zapożyczone z języka łacińskiego posiadające człon *-um*. Do języka rosyjskiego weszły one odpowiednio do rodzaju żeńskiego (w tym modelu) lub męskiego

¹² Ibidem, s. 86.

¹³ Ibidem, s. 87.

(model kolejny)¹⁴. Nowsze zapożyczenia na *-um* w języku polskim weszły do rodzaju męskiego i mają regularną odmianę (np. *thumb*, *album*), większość jednak pozostała nieodmienna w liczbie pojedynczej i przeszła do rodzaju nijakiego. W liczbie mnogiej rzeczowniki te zyskały końcówkę *-a* (*muzea*, *seminaria*, *imperia*) i odmieniają się regularnie. Nie zmieniły one rodzaju, pozostając w języku polskim rzeczownikami rodzaju nijakiego, zmienił się natomiast status członu *-um*, gdyż wszedł on do podstawy słotwórczej wyrazów w języku polskim. Odpowiednikiem dla nich w tym modelu jest dla języka rosyjskiego rzeczownik rodzaju żeńskiego z końcówką żeńską *-ия*, np.: *гимназия* [гр. gymnasion] – *гимназjum* [łac. gymnasium], *эпитафия* [гр. epitaphion] – *эпитафjum* [łac. epitaphium], *территория* [лат. territorium] – *територjum* [łac. territorium], *амбулатория* [лат. ambulatorius] – *амбулаторjum* [łac. ambulatorius], *стипендия* [лат. stipendium] – *стипендиум* [łac. stipendium], *империя* [лат. imperium] – *имперjum* [łac. imperium]. Jest to liczna grupa, znalazły się tutaj również: *субсидия* – *субсидjum*, *коллегия* – *коллежjum*, *интермедия* – *интермедjum*, *мистерия* – *мистерjum*, *панacea* – *паначеjum*, *прелюдия* – *прелюдjum*, *обсерватория* – *обсерваторjum*, *оратория* – *ораторjum*, *laboratorium* – *лабораторjum*, *латифундия* – *латифундиум* i inne.

Rodzaj męski (j. ros.) – rodzaj nijaki (j. pol.)

Druga grupa, w której zachowany jest dla języka polskiego rodzaj nijaki i jego łaciński wykładnik *-um*, jest również grupą regularną. To model posiadający w zasadzie trzy możliwe warianty związane z wykładnikami formalnymi w języku rosyjskim. Pierwszy z nich wygląda następująco: *делириум* [лат. delirium] – *делириум* [łac. delirium], *дельфинариум* [лат. delfin+arium] – *дельфинариум* [łac. delfin+arium], *гербарий* [ср.-лат. herbarius] – *гербарium* [rózn.łac. herbarium], *виварий* [лат. vivarium] – *вивариум* [łac. vivarium], *бенефициум* [лат. beneficium] – *бенефициум* [śrdw.łac. beneficium], *критерий* [гр. kriterion] – *критериум* [rózn.łac. criterium] lub ze zmianą w języku rosyjskim: *мавзолей* [лат. mausoleum] – *мавзолеум* [łac. mausoleum], *музей* [лат. musaeum] – *музеум* [łac. musēum], *лицей* [лат. lycēum] – *лицеум* [łac. lycēum]. Drugim wariantem w tym modelu jest końcówka zerowa dla rodzaju męskiego zapożyczeń łacińskich na *-um* – to najmniej liczna grupa wśród badanych rzeczowników: *гонорар* [лат. < honorarius] – *гонорариум* [łac. honorarium], *центр* [нем. < лат.

¹⁴ Jan Safarewicz w języku polskim grupuje je jako nowe zapożyczenia, bo stare, przeszły do grupy wyrazów na *-o* (np. *wino*). Zob. J. Safarewicz, *Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny*, [w:] *Symbolae Polonicae in honorem Stanislai Jodłowski*, Wrocław 1972, s. 145–150.

centrum] – *centrum* [łac. centrum], *спектр* [лат. spectrum] – *spektrum* [łac. spectrum], *аксессуары* [fr. accessoires] – *akcesorium* [niem. akzesorium], *семинар* [лат. seminarium] – *seminarium* [łac. seminarium]. Jako trzeci i najbardziej oczywisty możemy wskazać wariant, w którym jednostki pod względem formalnym są tożsame (ten sam człon *-um*), różni je tylko rodzaj oraz odmiana regularna w języku rosyjskim i jej brak w języku polskim, np. *коллоквиум* [лат. colloquium] – *kolokwium* [łac. colloquium], *форум* [лат. forum] – *forum* [łac. forum], *техникум* [лат. technicum] – *technikum* [łac. technicum], *ультиматум* [лат. ultimum] – *ultimatum* [śrdw.łac. ultimum], *референдум* [лат. referendum] – *referendum* [łac. referendum], *минимум* [лат. minimum] – *minimum* [łac. minimum], *президиум* [лат. praesidium] – *prezydium* [łac. praesidium].

Podsumowując oba modele związane wspólnym wykładnikiem formalnym języka źródłowego *-um*, jeszcze raz powtórzmy, że w języku polskim zapożyczenia te przeszły w niezmienionej formie (również bez zmiany rodzajowej) do rodzaju nijakiego jako rzeczowniki nieodmienne w liczbie pojedynczej. W języku rosyjskim zapożyczenia te przeszły do rodzaju męskiego lub żeńskiego, czyli zawsze ze zmianą rodzajową, jak też w większości przypadków ze zmianą formalną końcówki fleksyjnej na żeńską *-ия* lub męską z możliwymi wariantami: *-ий, -ей, Ø*.

Rodzaj nijaki (j. ros.) – rodzaj męski (j. pol.)

Ostatnie dwa modele prezentujące brak ekwiwalencji rodzajowej możemy badać wspólnie, gdyż w obu występuje dla języka rosyjskiego rodzaj nijaki i są to rzeczowniki nieodmienne.

Zapożyczenia nieekwiwalentne rodzajowo z języka francuskiego wynikają ze sposobu zapożyczenia. W języku polskim związane jest to z zakończeniem na spółgłoskę, co powoduje automatyczne przyporządkowanie do rodzaju męskiego, a w rosyjskim na akcentowaną samogłoskę (*-o, -e, -u*), typu: *биде* [фр. bidet] – *bidet* [fr. bidet], *кабаре* [фр. cabaret] – *kabaret* [fr. cabaret], *бильбоке* [фр. bilboquet] – *bilbokiet* [fr. bilboquet], *филе* [фр. filet] – *filet* [fr. filet], *марабу* [фр. marabout] – *marabut* [fr. marabout]. Różnica wynika ze sposobu zapożyczenia: w języku rosyjskim są to zapożyczenia ustne, a w polskim graficzne. Do języka rosyjskiego przeszły w ten sposób także: *жабо, портмоне, фойе* i inne, zmieniając rodzaj na nijaki (w języku polskim rodzaj został również zapożyczony). Zapożyczenia kategorii rodzaju męskiego z języka francuskiego powodują również wyrównywanie podstaw słowotwórczych w sytuacji, gdy rzeczownik zapożyczany jest drogą ustną poprzez dodanie elementu charakterystycznego dla rodzaju męskiego w języku polskim: *дезабилье* [фр. deshabelle] – *dezabil*

[fr. déshabillé], *декольте* [фр. décollete] – *dekolt* [fr. décollete], *суфле* [фр. soufflé] – *suflet* [fr. soufflé], *неглиже* [фр. negligé] – *negliz* [fr. négligé]. Wspomniane zasady i sposoby zapożyczania dotyczą również innych języków, choć jest ich znacznie mniej, np.: *эссе* [фр. essai] – *esej* [ang. essay, z fr. essai], *промилле* [лат. pro mille] – *promil* [łac. pro mille], *барокко* [ит. barocco] – *barok* [wł. barocco], *моралите* [фр. moralite] – *moralitet* [niem. moralität, za fr. moralité], *алоэ* [лат. aloë] – *aloes* [fr. aloes], *кенгуру* [англ. kangaroo] – *kangur* [ang. kangaroo].

Rodzaj nijaki (j. ros.) – rodzaj żeński (j. pol.)

Zapożyczanie z włączeniem do rodzaju żeńskiego łączy się w języku polskim z dodaniem charakterystycznej fleksji rodzaju żeńskiego, w niektórych przypadkach również sufiksu, co powoduje w dużym stopniu zanik obcości tych leksemów. Większość zapożyczeń dla tej grupy pochodzi z języka francuskiego. Dla języka rosyjskiego są to rzeczowniki zakończone na akcentowane samogłoski *-e, -u, -y*, np. *драже* [фр. dragee] – *draża, drażetka* [fr. dragee], *мулине* [фр. moulinet] – *mulina* [fr. mouline], *нанемпу* [фр. papeterie] – *papeteria* [fr. papeterie], *дранпу* [фр. draperie] – *draperia* [fr. draperie], *колье* [фр. collier] – *kolia* [fr. collier], *ревю* [фр. revue] – *rewia* [fr. revue], *безе* [фр. baiser] – *beza* [fr. beiser], *саше* [фр. sachet] – *saszetka* [fr. sachet], *реноме* [фр. renommée] – *renoma* [fr. renommée].

Badanie ekwiwalencji oraz jej braku w ramach kategorii rodzaju rzeczownika jest procesem wymagającym uwzględniania szeregu czynników języka-biorcy, jak również źródła zapożyczenia i ewentualnych pośredników na drodze zapożyczania. Ponieważ zarówno język polski, jak i rosyjski należą do języków fleksyjnych, posiadających w liczbie pojedynczej trzy rodzaje: męski, żeński i nijaki, badanie ekwiwalencji wykazało wszystkie możliwe kombinacje odpowiedniości rodzajowej. Nie wszystkie grupy są tak samo liczne. Wśród największych znalazł się model *rodzaj męski (j. ros.) – rodzaj męski (j. pol.)* oraz *rodzaj męski (j. ros.) – rodzaj żeński (j. pol.)*. Potwierdza to tezę, iż rodzaj męski jest najczęstszym rodzajem, do którego zapożyczane są wyrazy z innych języków. Dużą grupę stanowią zapożyczenia do rodzaju nijakiego w języku rosyjskim, które w języku polskim nie tworzą jednolitej odpowiadającej grupy. Odnajdujemy je i w rodzaju nijakim, i żeńskim i męskim.

Osobnym, ważkim, lecz niepodejmowanym tutaj przez nas szczegółowo jest problem dubletów oraz wahań w ustaleniu rodzaju dla niektórych rzeczowników. Dotyczy to w dużym stopniu zapożyczeń z języka angielskiego¹⁵. Interesujące w tym aspekcie są badania przeprowadzone przez Elenę Marinową na materiale języka internetu i prasy. Wahania w kategorii rodzaju według niej spowodowane są dwoma czynnikami: formalną analogią (nowe słowo wchodzi do danego rodzaju ze względu na podobieństwo formalne do starszych zapożyczeń, np. *шоу*) oraz analogią znaczeniową (nowe słowo otrzymuje rodzaj ze względu na semantyczną zbieżność ze słowami rodzimymi tej samej kategorii np. *биеннале* r.ż. – *выставка* r.ż.). Marinowa umieszcza w swoich rozważaniach również ciekawą i perspektywiczną myśl, że pozycja rodzaju nijakiego jako podstawowego dla zapożyczeń w ostatnich latach uległa w języku rosyjskim znacznemu osłabieniu. O ile dla rzeczowników zapożyczonych z wygłosowym *-o* jest ona jeszcze mocna, o tyle zapożyczone rzeczowniki nieżywotne zakończone na inne samogłoski często zasilają również rodzaj męski i żeński, np. *фэнтези* (r.ż.), *сна* (r.m.), *гран-пу* (r.m.)¹⁶. Stefańczyk, omawiając na gruncie języka polskiego wyrazy nieodmienne, także podkreśla, że rzeczowniki nieodmienne posiadają rodzaj żeński lub męski w przypadku zdeterminowania przez semantykę¹⁷.

Wśród najczęstszych przyczyn kontrastów rodzajowych można wskazać z pewnością produktywność danego rodzaju w badanym języku, źródło zapożyczenia i sposób oraz semantyka wyrazów.

Резюме

Грамматическая категория рода заимствований в русском и польском языках – параллели и отличия

В статье рассматривается проблема категории рода для существительных заимствованных русским и польским языками. Материал взятый для анализа это, главным образом, лексемы из латинского и греческого языков, заимствованные посредством западноевропейских языков. Единицы сгруппированы по принципу сходств и отличий в рамках данной категории. Исследования позволили выделить характерные модели и способы адаптации заимствований, ссылаясь на принципы и механизмы характерные для этих языковых систем. Материал показал и современные тенденции родовой принадлежности для новейших заимствований.

¹⁵ Por. np. K. Luciński, *Anglicyzmy w języku polskim i rosyjskim*, Kielce 2000, s. 68.

¹⁶ E.В. Маринова, *Варьирование иноязычных слов по роду в современной русской речи*, „Lingua Mobilis” 2010, nr 7 (26), s. 29–30.

¹⁷ W. Stefańczyk, op. cit., s. 46.

Summary

*Grammatical category of gender for borrowings in Polish and Russian:
parallels and differences*

This paper analyses the category of gender for nouns borrowed into Polish and Russian languages. Empirical base for the research are lexemes borrowed from Greek and Latin languages with or without intermediary function of the Western European languages. The units are divided according to symmetry and asymmetry occurring within this category. The research has identified the most characteristic manners and models in which borrowings have adapted in other languages as well as some mechanisms of gender classification with reference to trends and principles found in both systems. It also indicates some trends in gender classification for the most recently adapted borrowings.

Key words: borrowing, gender, grammar category.